

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

УДК 340.0

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.1>

Бобровник С.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-9225-8871

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА НАУКА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

GENERAL THEORETICAL SCIENCE: CURRENT CHALLENGES AND PROSPECTS

Здійснено аналіз проблем перспективних досліджень у сфері загальнотеоретичних досліджень, зроблено спробу обґрунтування значення загальнотеоретичної науки в системі наукових знань та у вирішенні завдань суспільного розвитку.

Особлива увага приділена з'ясуванню антропологічних аспектів сучасного праворозуміння. Вона пов'язується з науковим відображенням ролі людини в сучасному правопізнанні. Досліджено особливості людського виміру в праві в межах природно-правового, соціологічного та позитивістського типів правопізнання, визначено позитивні та проблемні сторони, обґрунтована потреба у формуванні особливого антропологічного право пізнання, в межах якого людина визначається суб'єктом взаємозв'язку суспільства та держави на партнерських засадах; суб'єктом правової комунікації, основу якої складає правовий компроміс та стимулювання; суб'єктом синтезу індивідуального та соціального аспекту права; суб'єктом правовідносин, який реалізує, захищає чи відновлює власні інтереси; суб'єктом реалізації принципу верховенства права.

Акцентовано увагу на проблемі співвідношення категорій «правова система» та «правова надбудова». Саме правова система, характеризуючи цілісність та зв'язок між елементами правової надбудови, дає можливість визначити її як органічну систему, що підпорядкована закономірностям як суспільного розвитку, так і взаємодії правових явищ.

З'ясовано роль та зміст принципу верховенства права, який дає змогу як створити досконалий механізм оновлення законодавчої бази, так і забезпечити відповідність вимогам права елементів механізму правового регулювання. Обґрунтовано необхідність комплексного дослідження принципу верховенства права як самостійного феномену, ознаки правової держави, принципу організації правової системи, конституційної вимоги організації суспільства.

Констатується необхідність дослідження несуперечності системи законодавства як необхідного складника нормативної основи правової системи. Із цією метою досліджено проблеми колізійності та ефективності права.

Зроблено висновок, що дослідження окреслених проблем на доктринальному рівні сприятиме не лише розвитку та вдосконаленню загальнотеоретичної науки, а і формуванню наукової основи здійснюваних реформ.

Ключові слова: загальнотеоретична наука, верховенство права, антропологія права, правова система, правова надбудова, механізм правового регулювання.

The analysis of problems of perspective researches in the field of general theoretical researches is carried out, the attempt of substantiation of value of general theoretical science in system of scientific knowledge and in the decision of social development is made.

Particular attention is paid to elucidating the anthropological aspects of modern legal understanding. It is associated with the scientific reflection of the role of man in modern law. The peculiarities of the human dimension in law within the natural-legal, sociological and positivist types of legal knowledge are investigated, their positive aspects are determined, the need for the formation of a special anthropological right of knowledge is substantiated,

within which a person is determined ; the subject of legal communication, the basis of which is a legal compromise and incentives; the subject of synthesis of individual and social aspects of law; the subject of legal relations, which realizes, protects or restores its own interests; subject to the implementation of the rule of law.

Emphasis is placed on the problem of the ratio of the categories "legal system" and "legal superstructure". It is the legal system, characterizing the integrity and connection between the elements of the legal superstructure, makes it possible to define it as an organic system that is subject to both the laws of social development and the laws of interaction of legal phenomena.

The role and content of the principle of the rule of law, which allows to create a perfect mechanism for updating the legal framework, and to ensure compliance with the requirements of the law elements of the mechanism of legal regulation. The necessity of a comprehensive study of the principle of the rule of law as an independent phenomenon, the features of the rule of law, the principle of organization of the legal system, the constitutional requirements of the organization of society is substantiated.

The necessity of research of consistency of the system of legislation as a necessary component of the normative basis of the legal system is stated. To this end, the problems of conflict and the effectiveness of the law are studied.

It is concluded that the study of these problems at the doctrinal level will contribute not only to the development and improvement of general theoretical science, but also to the formation of a solid scientific basis for the reforms.

Key words: *general theoretical science, rule of law, anthropology of law, legal system, legal superstructure, mechanism of legal regulation.*

Актуальність теми. В епоху суспільних реформ суттєво зростає значення наукових досліджень, адже саме науково-обґрунтовані перспективи вдосконалення суспільства є запорукою успіху суспільного розвитку. Не є винятком і загальнотеоретична наука, фундаментальний характер якої забезпечує можливість не лише переосмислення багатьох проблем та явищ, що функціонують в умовах суспільних змін, а й обґрунтування оптимальних шляхів суспільного розвитку. Не можна стверджувати, що теоретична наука спроможна вирішити всі проблеми, однак можна виокремити ті з них, які мають вагомое значення для сучасної юридичної науки та практики.

Метою статті є визначення перспективних напрямів теоретичних досліджень та обґрунтування значення загальнотеоретичної науки в системі наукових знань, а також для вирішення завдань суспільного розвитку.

Нами зроблено спробу виокремити проблемні питання, що потребують теоретичного переосмислення та дослідження, визначають місце загальної теорії в системі юридичних наук і впливають на вдосконалення її фундаментальної ролі та творчого потенціалу.

Аналіз дослідження проблематики. Проблемні питання загальнотеоретичної науки вже були предметом наукового пошуку вітчизняних теоретиків права. Значний доробок у їх розв'язанні належить і викладачам кафедри теорії права та держави. Ідеться про предметне поле теорії та методологічні аспекти дослідження державно-правових явищ (М.І. Козюбра, Б.Д. Бондаренко, Г.О. Дубов), праворозуміння (В.В. Костицький, О.М. Ковальчук, Н.І. Кабанець); юридичну техніку та нормотворчість (Ж.О. Дзейко, Т.О. Дідич); юридичний процес (К.В. Николина); юридичну відповідальність (В.В. Середюк, Н.В. Теремцова); проблеми соціології права (В.В. Костицький, О.Г. Кобан); проблеми правового забезпечення владних від-

носин (В.О. Котюк, В.П. Самохвалов); функціональне призначення держави як інституційної категорії (Д.Г. Севрюков, О.Г. Варич); телеологічні виміри правової системи (Б.В. Малишев); філософсько-правові проблеми правових систем (Н.І. Кабанець, В.В. Костицький, В.В. Середюк); проблеми конфліктності та компромісності у праві (С.В. Бобровник); верховенства права (С.К. Дудар); правової аргументації (О.В. Богдан, С.К. Дудар); державотворчі аспекти місцевого самоврядування (Т.В. Котенко) та соціальну державу (Н.В. Теремцова).

Виклад основного матеріалу. Різносторонність наукових інтересів викладачів кафедри не вичерпує проблемних аспектів сучасної теорії права, які мають динамічний характер та пов'язуються з першочерговістю чи другорядністю для певного етапу розвитку суспільства, держави і права. Не претендуючи на їх повну характеристику, маємо намір загострити увагу на тих напрямках досліджень, які є актуальними для сучасної науки і практики та становлять самостійний вектор теоретичних досліджень.

Ідеться про:

- з'ясування антропологічних аспектів сучасного праворозуміння;
- визначення основних аспектів співвідношення категорій «правова система» та «правова надбудова»;
- з'ясування значення принципу верховенства права в умовах трансформаційних процесів;
- обґрунтування шляхів подолання колізійності сучасного законодавства.

Одним із напрямів антропологічного розвитку права є відображення ролі людини в сучасному правопізнанні. Принагідно зазначимо, що сучасна юридична наука акцентує увагу на таких типах правопізнання, як природно-правовий, позитивізм, соціологічний і абсолютно новітній, який називають антрополого-комунікативним. Визначимо, як саме ці типи в сучасній інтерпретації пов'язані з людським виміром.

Фундаментальною тезою юснатуралізму є твердження німецького вченого Гегеля, що право є сферою реалізованої свободи, яка функціонує у соціальному житті [1, с. 123]. Таким чином, ця теорія заснована на категорії «свобода», яка обмежується лише свободою інших осіб і не покликана забезпечувати рівність і справедливість у суспільстві. Пов'язано це з тим, що поведінка людини в теорії юснатуралізму базується на дозволений свободі, встановленій нормами права, і нехтує нормами моралі та моральності. Справедливою є думка Б.М. Чичеріна, який зазначав, що право розуміється як зовнішня свобода людини, обмежена законом [2, с. 42]. Так, сутність юснатуралізму полягає у ціннісно-цільовому обґрунтуванні запровадженого правом порядку та намаганні вивести надпозитивне право, яке щодо позитивного права стає критерієм правової чи неправової оцінки. Водночас юснатуралісти моральними засадами права обрали права людини та свободу особистості як абсолют, що призводить до безправності більшої частини суспільства, якою маніпулює корумпована влада. Із розвитком суспільних відносин змінювались і цінності, що призводило до змін розуміння фундаментальних категорій юснатуралізму від свободи, рівності та справедливості до суспільного договору в Новий час, натуралістичних теорій епохи Просвітництва та людиноцентризму сучасної епохи. Зміна змісту фундаментальних засад юснатуралізму в аспекті ототожнення права з правами людини; обґрунтування людиноцентризму власної винятковості призводить до аналізу антропологічних виявів права в межах цього типу правопізнання через сприйняття людини як елементу живої природи, як духовного суб'єкта, як носія природних прав, як елементу правової матерії, як виразника справедливості, як утілення певного рівня свободи.

Саме це дає змогу зробити висновок, що, з одного боку, природно-правовий тип правопізнання спирається на визнання універсальної ролі людини та її прав як критерію справедливості державних законоположень, а з іншого – містить елементи утопії, визначаючи правом не те, що є насправді, а те, що має бути. Тобто цей тип, акцентуючи на ключовій ролі людини у праві, характеризує її не як реальний, а як морально-ідеалістичний образ права. До того ж неklasичні підходи до осмислення природного права становлять основу його розуміння з позицій інтерсуб'єктивності як засобу подолання суб'єктивності права над об'єктивністю. На цьому підході засновані концепції правової реальності (С.І. Максимов), осмислення справедливості права як пізнання (А.А. Козловський), концепція темпоральної онтології права (О.В. Стовба), які втрачають людиноцентристське спрямування [3, с. 695].

Аналіз антропологічного складника права в межах позитивізму необхідно здійснити

в межах двох підходів, які мають певні особливості: етатизму та нормативізму. Згідно з етатизмом право є творенням держави, або ж набирає правових властивостей завдяки опосередкуванню держави, тобто ототожнюється із законом держави. Право стає зовнішнім нормативним порядком, підтримуваним за допомогою інституту державного примусу. Право не завжди відображає мораль і моральність і не враховує думку більшості населення. З огляду на те, що право є залежним від панівної еліти, а не принципів моральності, добра, справедливості та рівності, ідея особистості, людини у праві губиться, стає недосяжною. Аксиологічний складник права виключається з предмета юридичної науки [4, с. 10–12] та не охоплюються аксіологічний та комунікативний складники людського буття. Тобто права, свободи, інтереси людини та їх обсяг встановлюються, закріплюються та гарантуються суто державою. На практиці це призводить до антиморалістичного правозастосування, занепаду правової культури та втрати ціннісного складника людини в праві. Відповідно до ідей етатизму людина розуміється як: об'єкт правового впливу, суб'єкт реалізації наданих державою прав, об'єкт державно-владного впливу, що має форму юридичної відповідальності, засіб узгодження власних інтересів з державними, суб'єкт підкорення державній волі, суб'єкт реалізації власних інтересів в межах поведінки, передбаченої в законі.

Засновник нормативізму Г. Кельзен запропонував виключити ідеологічний та аксіологічний складники права, назвавши теорію «чистою», тобто самодостатньою [5, с. 68]. Тобто всі правові явища стають зовнішнім нормативним порядком, який підтримується за допомогою фізичного примусу з боку держави. Правові інститути стають повністю формалізованими та не охоплюють аксіологічного і комунікативного складників людського буття. У межах нормативізму ігнорується теорія природного права, зважаючи на те, що не існує права, яке б не спиралось на державу, а його обов'язковість не має морального складника, а спирається на авторитет інститутів держави.

Виходячи з окреслених вище ідей позитивізму, людина в межах цього типу правопізнання визначається як: об'єкт державного впливу, зокрема насильницького; суб'єкт правової діяльності у чітко визначених межах; суб'єкт виконання покладених обов'язків; суб'єкт несення юридичної відповідальності.

Відповідно до соціологічного типу правопізнання право визначається порівняно самостійним явищем щодо держави. Існує право, що діє незалежно від примусу і не має у формальному сенсі іншої санкції, окрім тієї, яка охоплюється власною волею [6, с. 89–90]. Право є правом тому, що реалізується у соціальному житті й має вид соціального факту [6, с. 550].

Наголошуючи на діяльній стороні права, представники соціологічної концепції права не охоплюють ним такі важливі категорії юриспруденції, як правопізнання, правова культура, правова моральність, духовна цінність права. Це суттєво зменшує роль суспільства у розвитку та реалізації правових приписів, що визначається посадовими особами, які застосовують право. Так, наприклад, правом визнається те, що створює суд [7, с. 559]. Це призводить до невизначеності критеріїв установлення ознак, що відрізняють право від інших соціальних явищ, та ігнорування залежності права від різноманітних об'єктивних чинників. Правові можливості не слід змішувати з правовою дійсністю, формальне право визнається протилежністю реальному праву. Хоча в межах окресленого типу зроблена спроба пояснити співвідношення соціального та індивідуального в праві, обґрунтувати правову активність особи, її роль у соціальних відносинах як вияву реальності.

Антропологічні ідеї в межах соціологічного типу правопізнання виявляються у можливості людини бути особливим суб'єктом правозастосування, у її впливі на процес формування та функціонування права, у необхідності правової соціалізації особи та підвищенні її ролі у сприянні ефективності права. Людина в аспекті соціологічного сприйняття права є: суб'єктом індивідуального права; суб'єктом визначення права залежно від особистих умов та обставин життя кожної людини; суб'єктом інтуїтивного впливу на процес правозастосування; основою антрополого-комунікативного аспекту права; суб'єктом формування індивідуального та позитивного права; суб'єктом соціалізації та сприйняття права.

Сучасна наука визначає потребу у формуванні наукового підходу до правопізнання, який би міг органічно інтегрувати феномен людини та формально-логічний підхід, які реалізуються в межах правового упорядкування та впливу. Можна виокремити декілька чинників, що зумовлюють необхідність антропологічного правопізнання. По-перше, необхідність модернізації моделі взаємовідносин «суспільство-держава-людина», де має прийти усвідомлення їх партнерської взаємодії в процесі функціонування в людському середовищі та вирішення спільних завдань. По-друге, необхідність модернізації правового забезпечення людської комунікації на засадах правового компромісу та стимулювання. По-третє, важливість синтезу індивідуального та соціального аспектів права. Індивідуальне забезпечується антропологічним аспектом права шляхом відображення орієнтаційного та духовного складників суб'єкта, а соціальне – завдяки усвідомленню правової взаємодії цих суб'єктів. По-четверте, біполярність соціального буття, що пов'язується з наявністю правомірного та протиправного, конфліктного і компромісного зумовлює необхідність пізнання

індивідуальних чинників, що впливають на поведінку суб'єкта та її динаміку.

Важливою перевагою антропологічного правопізнання є відображення об'єктивної та суб'єктивної сторін права і його явищ. Саме це відображення дає можливість визначити залежність правової діяльності індивіда та правових умов його комунікації з іншими суб'єктами, можливість урахування індивідуальних та суспільних інтересів у процесі правотворення, поєднати статус особистості та суб'єкта суспільних відносин. Не слід також забувати і про ще одну важливу перевагу аналізованого типу праворозуміння, що полягає у можливості виявлення взаємозв'язку трансцендентного (соціальні чинники впливу на поведінку суб'єктів) та іманентного (норм права, їх утворення та реалізація в діяльності суб'єктів права) у праві. Це полягає у сприйнятті генетичної засади права зі спеціальним юридичним складником буття права.

Таким чином, людина в межах антропологічного правопізнання є: суб'єктом взаємозв'язку із суспільством та державою на партнерських засадах; суб'єктом правової комунікації, основу якої становить правовий компроміс та стимулювання; суб'єктом синтезу індивідуального та соціального аспекту права; засобом взаємопроникнення трансцендентного та іманентного у праві; суб'єктом правовідносин, який реалізує, захищає чи відновлює власні інтереси, суб'єктом реалізації принципу верховенства права.

У юридичній літературі неодноразово підкреслюється той факт, що розвиток державності в Україні потребує науково обґрунтованого втілення засад правової держави, «діяльність якої підпорядковується праву» [8, с. 36]. На нашу думку, побудова правової держави може здійснюватися лише завдяки наявності злагодженої системи всіх правоутворювальних і державоутворювальних процесів та інституцій. Створення незалежної, демократичної, правової, соціальної держави в Україні вимагає формування досконалої законодавчої бази та механізму держави відповідно до рівня розвитку суспільних відносин, а також інтересів держави, суспільства і громадянина. Правомірно зробити висновок про те, що підґрунтям для ефективного розвитку законодавчої бази та механізму держави є забезпеченість *принципу верховенства права*, який дає змогу як створити досконалий механізм оновлення законодавчої бази, так і забезпечити відповідність діяльності елементів механізму держави вимогам правових норм.

У юридичній літературі неодноразово підкреслювалось принципове фундаментальне значення інституту верховенства права, що виявляється в його:

– спроможності забезпечити відповідність вимогам права процесу становлення, розвитку та функціонування держави [9, с. 151];

– спрямованості на становлення держави як правової [10, с. 99];

– змісті як сукупності вимог щодо відповідності суспільних відносин вимогам права [11, с. 658].

Доцільно зазначити, що в сучасних літературних джерелах акцентується увага на феномені верховенства права, який розвивається, вдосконалюється і забезпечується в умовах перехідного етапу розвитку державно-правових явищ.

Учені небезпідставно вважають, що саме держава та оновлена правова система, що базуються на принципі верховенства права, мають забезпечити розв'язання подвійного завдання, як-от:

– модернізація механізму держави;

– трансформація основних сфер життєдіяльності суспільства (реформування економіки, встановлення нових орієнтирів внутрішньої та зовнішньої політики тощо) [12, с. 223].

На нашу думку, основною специфікою наукових досліджень проблем інституту верховенства права в сучасний період розвитку юридичної науки (як в Україні, так і у більшості країн східної Європи) є:

1) багатоаспектне розуміння інституту верховенства права як міжгалузевого феномену, що визначає загальнопоширеність і загальнообов'язковість норм самого права, а також характеризує загальні засади розбудови правової держави та громадянського суспільства;

2) практико-прикладний характер вивчення інституту верховенства права, що пов'язано з необхідністю вироблення, обґрунтування і впровадження практичних рекомендацій та концепцій реформування державно-правових інституцій із метою гарантування режиму (стану) верховенства права;

3) багатовекторність розуміння сутності інституту верховенства права або як принципу правової держави, або як ознаки держави, що уналежнює її до правової, або як принципу права тощо;

4) відсутність єдиного концептуального підходу до характеристики теоретичних засад верховенства права та їх практичного втілення в життєдіяльність суспільства і держави.

Окрім того, в сучасних умовах становлення правової держави в Україні значно актуалізується необхідність комплексного дослідження інституту верховенства права як:

– самостійного феномену, заснованого на провідних ідеях наукової юридичної думки і визначає умови життєдіяльності суспільства, розвитку держави та її інституцій;

– ключової ознаки правової держави, що характеризує розвиток держави у відповідності або невідповідності до ідеалу правової соціальної держави;

– принципу, що характеризує і визначає розвиток суспільства як трансформаційного, котрий пов'язаний із становленням правової держави та громадянського суспільства.

Отже, феномен верховенства права потребує подальшого наукового осмислення у вітчиз-

няній юридичній науці в контексті загальної трансформації суспільства, що вимагає вироблення єдиних концептуальних засад щодо сутності, змісту, значення і шляхів удосконалення вказаного інституту. Особливого значення цей принцип має для розвитку правової системи.

Глибокий та ефективний аналіз правової системи потребує дослідження співвідношення та взаємодії цього поняття з іншими категоріями правової дійсності, які є близькими за змістом, але далеко не тотожними. Саме такими поняттями і є правова надбудова та механізм правового регулювання.

На нашу думку, вияв особливостей змісту, функціонального призначення, спільностей та взаємодії кожного з явищ правової реальності потребує дослідження специфіки та особливостей трьох категорій, як-от «правова система», «правова надбудова» та «механізм правового регулювання». Правова система є різновидом соціальних систем. Як відомо, поняття системи використовується в різноманітних науках, зокрема в правознавстві. Система – це впорядкована сукупність елементів, що взаємозв'язані та взаємодіють одне з одним, яка характеризується порівняною самостійністю, єдністю, внутрішньою цілісністю функціонування. Перелічені ознаки притаманні і правовій системі, хоча поняття останньої означає набагато більше, ніж просто явище, яке формально підпадає під ознаки будь-якої системи.

Правова система є складним і багатоплановим поняттям, що містить комплекс компонентів, що спричиняє нормативно-організувальний вплив на суспільні відносини. З одного боку, елементи правової системи об'єднані загальними цілями, завданнями та функціями, а з іншого – кожен компонент правової системи виконує лише йому притаманні специфічні функції. На думку Ж. Карбоньє, правова система є вмістилищем різноманітних юридичних явищ, що існують у суспільстві в один і той самий час на одному і тому самому просторі [13, с. 177].

Правильнішим нам здається так званий широкий підхід до визначення правової системи, оскільки він повністю відображає всю правову організацію суспільства в єдності та взаємодії всіх компонентів, що її складають. Основними компонентами правової системи є: право як сукупність норм; законодавство як форма вираження норм; правові установи, що здійснюють правову політику держави; судова та інша юридична практика; механізм правового регулювання; процес правореалізації; права, свободи та обов'язки громадян; правовідносини; законність та правопорядок, правова ідеологія; суб'єкти права колективного та індивідуального характеру та систематизувальні зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи. Хоча при цьому потрібно пам'ятати й про те, що елементи правової системи

є порівняно самостійними. Усі вони виконують загальні та спеціальні функції в системі, характеризуються єдністю та відмінностями.

Правова система є частиною суспільної системи і найтісніше пов'язана з явищами і процесами, що відбуваються у сферах економіки, політики, культури, ідеології. Вона є нормативною основою всіх юридичних категорій, основними серед яких є надбудова та механізм правового регулювання.

Категорія «надбудова» вживається у широкому значенні, визначаючись як дещо ціле щодо економічного базису, та у вузькому – як логічно вичленені з надбудовної сфери різноманітні форми надбудов, як-от юридична.

Таким чином, можна охарактеризувати юридичну надбудову як самостійну сукупність правових явищ, що має своєрідне значення, виконує особливі функції та характеризується певними ознаками, які відрізняють юридичну надбудову від інших структур. Юридична надбудова:

- є складним структурним утворенням, що складається з низки взаємодіючих та взаємопов'язаних елементів і категорій;

- має тісний безпосередній зв'язок із базисом, що відображається у їх взаємодії та взаємовпливі;

- має правовий характер, тобто виявляється у сфері юриспруденції, спрямована на впорядкування відносин у суспільстві;

- основу становить право, що зумовлює взаємодію інших елементів юридичної надбудови;

- залежить від держави та справляє зворотний вплив на її розвиток;

- характеризує сутність та соціальне призначення держави та права у суспільстві;

- елементи надбудови характеризуються гармонійною єдністю;

- є системою елементів, що не припускає взаємовиключення чи взаємозаміни одного елемента іншим.

Необхідно зазначити, що у сучасній літературі сформувалися різноманітні підходи до юридичної надбудови. Так, Я.Ф. Миколенко, широко тлумачачи поняття права, зазначає, що право здійснюється в трьох взаємопов'язаних, але не тотожних формах: нормах права, правовідносинах та правосвідомості. Саме вони і складають юридичну надбудову [14, с. 33], М.І. Матузов, критикуючи цю позицію, говорить, що ототожнення права та правової надбудови є хибним, оскільки вони співвідносяться як частина та ціле [15, с. 32].

Правова надбудова є досить складним суспільним явищем, що характеризується єдністю різноманітних елементів. Одночас елементи юридичної надбудови мають порівняну самостійність та утворюють власні, якісні своєрідні підсистеми з багаторівневими структурами. Це надає можливість виявити та визначити в межах системи основний елемент, що

відіграє роль центрального елемента, що спричиняє певний вплив на функціонування елементів надбудови.

Центральне місце в юридичній надбудові посідає право. Воно формується під впливом економічних, політичних, культурних, ідеологічних умов життєдіяльності суспільства та взаємодіє з іншими елементами надбудови.

Правова надбудова тісно пов'язана з правовою системою. Саме правова система, характеризуючи цілісність та зв'язок між елементами правової надбудови, дає можливість визначити її як органічну систему, що підпорядкована закономірностям як суспільного розвитку, так і взаємодії юридичних явищ.

Категорія правової системи органічно та багатосторонньо пов'язана з поняттям правового регулювання, що передбачає з'ясування природи взаємодії елементів правової системи та визначення взаємозв'язків та функціонального призначення кожного з елементів правової системи.

Правова система містить юридичні компоненти у вигляді узгодженого, збалансованого, цілісного утворення. Механізм правового регулювання розкриває динаміку цього поняття, а також характеризує ефективність, дієвість, результативність права. Він охоплює ті елементи, за допомогою яких здійснюється специфічно-юридичний нормативний вплив права на суспільні відносини.

Механізм правового регулювання є системою юридичних засобів, що забезпечують ефективний правовий вплив на суспільні відносини.

Кожний з елементів механізму правового регулювання виконує в процесі регулювання свої специфічні функції. Юридичні норми – це те, з чого починається сам процес правового впливу. Норми визначають коло суспільних відносин, на які поширюється дія права, права та обов'язки суб'єктів та способи правового регулювання. На основі права виникають правовідносини, які виконують функцію втілення правових норм у життя. Вони є основними правовими засобами, за допомогою яких відбувається реалізація закладених у нормі права варіантів поведінки. Акти правозастосування виконують функції регулювання суспільних відносин, забезпечення здійснення суб'єктивних прав та обов'язків та застосування заходів державного примусу в разі скоєння правопорушень.

Усі елементи механізму правового регулювання функціонально взаємопов'язані. Вони ж є елементами правової системи. Таким чином, викладене надає можливість зробити висновок про те, що правова система, правова надбудова та механізм правового регулювання є взаємодіючими, але не тотожними категоріями. Їх взаємодія засновується на наявності спільних рис, що полягають у такому. Усі згадані категорії:

- мають правовий характер;

- їх основу складає правова норма;

– мають системний характер, що зумовлює існування організованої структури;

– є самостійними юридичними категоріями;

– елементи цих категорій мають порівняну самостійність та утворюють власні якісні своєрідні підсистеми з багаторівневими структурами;

– формуються під впливом економічних, політичних, культурних та ідеологічних умов життя;

– залежать та спричиняють зворотний вплив на економічну, політичну системи та державу;

– ці поняття відображають процес пізнання і є його результатом [16, с. 53].;

– дають можливість оцінити правові явища у розвитку;

– визначають сутність права, його загальносоціальне значення та місце в системі засобів соціального регулювання.

Механізм правового регулювання є категорією, що містить меншу кількість елементів, аніж правова система, оскільки не всі юридичні явища беруть участь у правовому регулюванні. Таким чином, ці поняття співвідносяться як частина та ціле. У понятті правової системи відображається цілісність та взаємозв'язок відповідних елементів, у понятті «правова надбудова» – їх залежність від економічних відносин та взаємодія з іншими формами надбудовних систем, а в понятті механізму правового регулювання акцентується увага на функціональному складнику, процесі регулювання суспільних відносин [17, с. 12].

Становлення сучасної правової системи зумовлює необхідність вирішення значного кола проблем, вирішення яких забезпечить необхідні умови формування в Україні правової системи, націленої на гарантування та захист прав людини.

Одним із таких завдань, що має як наукове, так і практичне значення, є забезпечення несуперечності системи законодавства як необхідного складника, нормативної основи правової системи. Як відомо, непротирічність законодавства досягається багатьма шляхами. Основними з них, на нашу думку, є:

– відповідність законодавства об'єктивним умовам життєдіяльності суспільства;

– узгодженість актів вищої юридичної сили;

– конкретизація законодавчих актів підзаконними;

– відповідність форми та змісту акта;

– чітка ієрархічна підпорядкованість актів як у межах системи законодавства, так і в межах його галузі;

– визначення найоптимальніших шляхів співвідношення системи права та системи законодавства;

– чітке визначення ознак системності законодавства та співвідношення його основних структур;

– визначення шляхів оптимізації законодавства та його гармонізації з нормами та принципами міжнародного права;

– визначення найоптимальніших форм систематизації як діяльності, основною метою якої є забезпечення узгодженості та несуперечності законодавства як системного утворення.

Не применшуючи ролі та значення кожного з вищезгаданих факторів, зупинимося на такому важливому напрямі вдосконалення законодавства, як подолання суперечності правових приписів та юридичних колізій.

Сучасній юридичній науці властиве підвищення інтересу вчених до вивчення суперечностей, що супроводжують процеси становлення та функціонування правової системи України. Інтерес до цієї проблеми можна пояснити декількома причинами. По-перше, тривалий час у радянській правовій науці панувала теорія «безконфліктності» соціалістичного права як системи об'єктивно зумовленої радянським суспільством системи норм, що відображають волю трудящих, яка є єдиною і не може породжувати будь-яких суперечностей. По-друге, сучасна юридична наука стикається зі значними труднощами у поясненні причин та характеру юридичних колізій і напрацюванні рекомендацій щодо їх подолання. По-третє, в сучасній вітчизняній науці створюється новий напрям досліджень – юридична конфліктологія, одним із аспектів предмета якої і є вивчення причин, форм вияву та напрямів подолання юридичних колізій.

Проблеми, з якими стикається правова теорія та практика останніх років і які виявляються у «правовій інфляції», «війні законів», невідповідності між нормативним регулюванням та реальним станом суспільних відносин, низькій ефективності значної частини законодавства, множинності нормативних актів та ін., пов'язуються з необ'єктивним, поверховим дослідженням питань колізій як у межах теорії держави і права, так і в межах галузевих юридичних наук.

Колізії всередині системи права можуть виникати з таких причин:

– правові інститути і норми, що прийняті в один час, мають різний ступінь «старіння». Це зумовлюється нерівномірністю розвитку суспільних відносин, що регулюються правом. Одні з них розвиваються більш інтенсивно, а інші – менш інтенсивно (внаслідок об'єктивних умов). Вимога відповідності права об'єктивним умовам його розвитку і зумовлює суперечність цих норм;

– правові інститути і норми, прийняті в різний час, регулюють суспільні відносини з урахуванням суттєво відмінних умов суспільного життя. Це зумовлюється стабільністю права і неможливістю внесення до нього різноманітних змін та доповнень. Це ж призводить до наявності норм, які прийняті десятків років тому, однак продовжують регулювати суспільні відносини, і норм, що прийняті з урахуванням сучасних потреб практики. Їх зміст часто має суперечливий характер і призводить до правових колізій;

– дещо випереджальний розвиток підзаконного регулювання тих суспільних відносин, які повинні бути врегульовані законодавчими актами, призводить не лише до порушення принципів підзаконного регулювання, а і до створення умов щодо проблемності та суперечливості законодавства. Цей фактор зумовлюється бажанням глави держави чи керівників вищих і центральних органів виконавчої влади, випереджаючи законодавче регулювання, «нав'язати» свою політичну волю чи забезпечити власний підхід до здійснення різноманітних реформ;

– ухвалення законів із питань, які можуть бути врегульовані підзаконними актами. Це проблеми, що суттєво не впливають на характер визначення правової політики держави.

– непродумане запозичення національним законодавством іноземних правових інститутів та норм без урахування особливостей національної правової системи, культури та менталітету. Ця обставина набуває особливого значення в сучасних умовах, коли вплив на законодавство України норм міжнародного права стає більш суттєвим. Розвиток співробітництва держав за різноманітними напрямками зумовлює підвищені вимоги щодо сумісності нормативних актів. При цьому необхідно враховувати негативні наслідки, до яких може призвести необдумане копіювання актів та інститутів міжнародного права.

– стихійність правотворчого процесу й одночасна його інтенсивність призводить до ухвалення сотень законів та тисяч підзаконних актів. На жаль, якість та узгодженість актів, що ухвалюються, залишається стабільно низькою. Бажання вирішити за допомогою закону чи указу певну проблему нерідко обертається ілюзією її вирішення. Акти готуються наспіх, із багатьма помилками, без урахування прогнозів. Іноді після затвердження нового акта продовжує діяти старий, відбувається дублювання нормативних приписів;

– політична боротьба, кон'юнктура, лобювання регіональних чи групових інтересів призводить до боротьби законодавчої та виконавчої і влади. Аналіз законодавчої діяльності надає можливість стверджувати, що у низці випадків у законах відображаються різноманітні концепції, які зумовлюються різноманітними, а іноді й протилежними інтересами. Текст такого закону є суперечливим, оскільки він більше нагадує «мирний договір» між різноманітними парламентськими фракціями та групами.

Проблема ефективності законодавства в сучасній науці є одним із пріоритетних

та перспективних напрямів. Однак її дослідження характеризується низкою особливостей.

По-перше, від сучасної юридичної науки вимагається напрацювання і рекомендацій, які б забезпечили позитивний практичний результат. А це пов'язується з необхідністю дослідження категоріального апарату, що забезпечив би єдність і несуперечливість правової практики. Саме такого значення ми надаємо категоріям «ефективність», «ефект», «результативність», «цінність», «корисність», «системність», «узгодженість», «несуперечливість», які відійшли на другий план, хоч і не втратили своєї наукової цінності.

По-друге, дослідження ефективності та системності передбачає визначеності теоретичної бази та практичного матеріалу. Вони є результатом досягнень радянської правової науки, які становлять значну методологічну базу, незважаючи на значну заідеологізованість. Це зумовлює необхідність переосмислення багатьох наукових положень та визначення можливостей їх використання у сучасних умовах.

По-третє, дослідження проблем системності законодавства пов'язується з необхідністю використання та узагальнення цих галузевих наук, широке використання соціологічних методів, підвищення ролі порівняльного правознавства як засобу визначення ефективного правового досвіду.

По-четверте, важливим завданням, що постає перед правовою наукою, є не лише аналіз вивчення та визначення ефективності чинних правових актів, а і прогнозування ефективності проєктів нормативних актів, визначення шляхів та перспектив дієвості всієї системи законодавства.

Узгодженість правових норм, відсутність між ними суперечностей належать не лише до загальних умов ефективності законодавства, а і є важливою закономірністю його функціонування як самостійного, цілісного, системного явища. Сама конструкція законодавства як узгодженої несуперечливої системи є об'єктивно необхідним способом його існування та ефективного функціонування. Колізії правових норм призводять до порушення системності правового регулювання і суттєво знижують його ефективність.

Дослідження вищевказаних проблем на доктринальному рівні сприятиме не лише розвитку та вдосконаленню загальнотеоретичної науки, а і формуванню солідної наукової основи здійснюваних реформ.

Список використаних джерел:

1. Гегель Г. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
2. Чичерин Б.Н. Избранные труды. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского уни-та, 1998. 553 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2. *Філософія права*. Харків : Право, 2017. 1128 с.
4. Лабанд П. Государственный строй Германской империи. Одесса : Г. Бейленсон и И. Юровский, 1894. 32 с.

5. Чистое учение о праве Генса Кельзена. Москва : АН СССР: ИНИОН, 1987. Вып. 1. 195 с.
6. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : Тип. Сабашниковых, 1916. 704 с.
7. Муромцев С.А. Сборник статей: с приложением 7 портретов / Под ред. Д.И. Шаховского. Москва : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1911. 441 с.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5. С. 36.
9. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва : ИКД Зерцало-М», 2002. С. 151.
10. Дробязко С.Г. Общая теория права : Учебн. пособ. Мн.: НОООО «БІП-С», 2003. С. 99;
11. Конституційне право України / За ред. І.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. Київ : УЦПС, 1999. С. 75; Тимошенко В.І. Юридична рівність громадян і держави. Правова держава: 36. наук, праць. Ним. 5. Київ : Наукова думка, 1994. С. 59.
12. Марченко М.Н. Проблемы и ирии государства и права : Учебн. Москва : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. 1 223.
13. Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва, 1986. С.177.
14. Миколенко Я.Ф. Право и формы его проявления. *Сов. гос-во и право*. 1965. № 7. С. 50–54.
15. Матузов Н.И. Социалистическое право как часть юридической над-стройки. *Правоведение*. 1967. № 4. С. 32.
16. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности. Санкт-Петербург, 1993. 206 с.
17. Кудрявцев В.М., Васильев А.М. Право: развитие общего понятия. *Сов. сос. и право*, 1985. № 7. С. 10–13.